

Linguistica Copernicana

1(9)/2013

REDAKTOR NACZELNY: Maciej Grochowski

RADA REDAKCYJNA: Ireneusz Bobrowski (Kraków), Andrzej Bogusławski (Warszawa), Gerd Hentschel (Niemcy, Oldenburg), Axel Holvoet (Litwa, Wilno), Krystyna Kleszczowa (Katowice), Roman Laskowski (Kraków), Jarmila Panevová (Czechy, Praha), Jens Nørgård-Sørensen (Dania, Kopenhaga), Zuzanna Topolińska (Macedonia, Skopje), Daniel Weiss (Szwajcaria, Zurich), Anna Wierzbicka (Australia, Canberra)

KOLEGIUM REDAKCYJNE: Maciej Grochowski, Krystyna Kallas, Irena Sawicka, Piotr Stalmaszczyk

SEKRETARZ REDAKCJI: Iwona Kaproń-Charzyńska

ADRES REDAKCJI: Instytut Języka Polskiego UMK, 87-100 Toruń, ul. Fosa Staromiejska 3, e-mail: lincop@umk.pl, www.linguistica.umk.pl

OKŁADKA: Monika Pest

Periodyk oferuje dostęp do zawartości w systemie Open Access na zasadach licencji niewyłączonej Creative Commons (CC BY-ND 3.0).

Wersja papierowa jest dostępna w druku na żądanie na stronie internetowej Wydawnictwa www.wydawnictwoumk.pl

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń 2013

ISSN 2080-1068

Wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wersja papierowa.

Wydawca: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Ul. Gagarina 13a, 87-100 Toruń

Druk: Wydawnictwo Naukowe UMK
Nakład 300 egzemplarzy

VÁCLAVA KETTNEROVÁ, MARKÉTA LOPATKOVÁ

Univerzita Karlova v Praze
Ústav formální a aplikované lingvistiky

Lexikalizované alternace v češtině*

Klíčová slova: lexikalizované alternace; slovesa; čeština; situační obsah a situační participanty; strukturní význam a valenční doplnění; valenční slovník; korpus

Key words: lexicalized alternations; verbs; Czech; situational content and situational participants; structural meaning and valency complementations; valency lexicon; corpus

1. Úvod

Předmětem této studie jsou vztahy mezi syntaktickými konstrukcemi založenými na lexematicky totožném slovese, které jsou vyjadřovány prostředky lexikálně-sémantickými (typu *naložit seno na vůz – naložit vůz senem*) – zde je budeme označovat jako (lexikalizované) alternace. Tímto termínem navazujeme na B. Levinovou, která podobné typy vztahů popisovala u anglických sloves (Levin 1993). Při popisu valenční charakteristiky sloves vycházíme z valenční teorie funkčního generativního popisu (FGP), více viz

* Tato práce využívá jazykových zdrojů uložených a distribuovaných projektem MŠMT ČR LINDAT-Clarín No. LM2010013. Práce dále vznikla za podpory projektu GA ČR No. P406/12/0557.

(Panevová 1994), (Panevová 1980), (Lopatková et al. 2008)¹. Lexikalizované alternace spojují syntaktické konstrukce označující tutéž (abstraktní) sémantickou situaci, vyznačují se však rozdílnými valenčními strukturami. Alternace tak umožňují strukturovat označovanou situaci pokaždé z hlediska jiného účastníka situace; v tomto smyslu náležejí k prostředkům hierarchizace sémantické struktury věty, viz (Daneš 1985).

Při popisu (lexikalizovaných) alternací sehrává klíčovou roli pojem situace². V pojetí situace se zde inspirujeme Modelem Smysl ↔ Text (MST), kde je analýza situace výchozím bodem pro popis lexikálního významu predikátu, viz (Apresjan, 1992)³, (Mel'čuk 2004), v české jazykovědě (Kováčová 2005), podobně též (Kettnerová 2012). Ačkoli v MST patří situace k fundamentálním pojmům, není zde explicitně definována. Analýza situace v MST zahrnuje vymezení počtu účastníků situace, stanovení jejich obsahových charakteristik a vztahů, do nichž vstupují (Apresjan 1992). Takto vymezenou situaci zde nadále označujeme termínem *situační obsah*. Jde tedy o abstraktní model konkrétní události reálného světa (včetně události fiktivní) dějové nebo statické povahy. Jednotky situačního obsahu (tj. účastníky situace) označujeme jako *situační participanty* (poznamenejme zde, že zatímco ovšem pro nižší roviny jazyka je inventář jednotek víceméně stanoven, komplexní metajazyk pro plán (kognitivního) obsahu dosud chybí).

Jazykověda obecně pracuje se dvěma základními modely reprezentace roviny kognitivního obsahu: (i) s reprezentací využívající (víceméně intuitivně vymezených) sémantických rolí (např. Gruber 2003, Fillmore 1968, Dowty 1991) a (ii) s popisem využívajícím strukturovaného zápisu situačního obsahu, který kromě obsahových rysů participantů zohledňuje též vzájemné vztahy, do nichž participanty vstupují (např. sémantický graf v MST (Mel'čuk

¹ *Valenční slovník českých sloves* (Lopatková et al. 2008), jehož teoretickým základem je FGP, je dostupný též na adrese <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.5/>.

² Strukturální jazykověda klade důraz na rozlišení situace jako konkrétní objektivní události reálného světa a situace jako abstraktního modelu reálné události, již odpovídají určité významové a výrazové jednotky konkrétního jazyka. V české jazykovědě se setkáváme s různými pojetími situace. Daneš a kol. (1987) ve svém pojetí navazuje na Uspenského (1977) typovou situaci; podobně je též vymezena mikrosituace u Grepla a Karlíka (1998). Jiné pojetí pracující se čtyřmi rovinami situace lze nalézt u Štíchy (1984). Další pojetí inspirované Modelem Smysl ↔ Text (MST) navrhuje Kováčová (2005).

³ Vycházíme zde z anglického překladu Apresjanovy práce *Leksičeskaja semantika*, která vyšla v roce 1974 v Moskvě v nakladatelství Nauka.

1998), lexikálně-konceptuální struktury (Jackendoff 1990)). V české jazykovědě první typ reprezentace aplikovala při analýze lexikálních konverzí *typu koupit – prodat* Kováčová (2005), druhý typ uplatnila na lexikálně sémantické konverze Kettnerová (2012), viz též (Kettnerová, Lopatková 2010). Zde se vzhledem k omezenému prostoru omezíme na reprezentaci situačního obsahu slovesa pomocí sémantických rolí situačních participantů (jakkoli jsme si vědomi nedostatků tohoto popisu, viz (Levin, Rappaport Hovav 2005)).

Situační obsah slovesa je určitým způsobem jazykově strukturován – jazykově strukturovaný situační obsah označujeme jako *strukturní význam* predikátu. V našem pojetí strukturní význam odpovídá tektogramatické reprezentaci slovesa, tj. jeho valenčnímu rámci, a jeho komponenty jednotlivým valenčním doplněním; ta jsou charakterizována syntakticko-sémantickým typem (funktoem), obligatorností a morfematickými formami (k základním pojmům FGP viz (Sgall et al. 1986)).

Lexikalizované alternace lze z hlediska distinkce situačního obsahu a strukturního významu vymežit následujícím způsobem: jde o vztahy mezi syntaktickými konstrukcemi, které jsou charakterizované totožným situačním obsahem, tj. vykazují totožný počet a typ situačních participantů a vstupují do stejných vztahů, avšak liší se strukturním významem. Změny ve strukturním významu, tj. změny ve valenčním rámci slovesa, jsou podmíněny změnou lexikální jednotky. Hlavním rysem lexikalizovaných alternací jsou pak změny ve vzájemném přiřazování jednotlivých situačních participantů a valenčních doplnění slovesa, tedy asymetrie týkající se situačního obsahu a strukturního významu (tektogramatické reprezentace); tyto změny v důsledku vedou ke změnám v povrchově syntaktické realizaci zasažených participantů⁴.

V následujících oddílech představíme některé základní typy lexikalizovaných alternací. Změny v přiřazení situačních participantů jednotlivým povrchově syntaktickým pozicím mohou mít charakter *konverzní*, tj. mohou mít povahu permutace participantů, přičemž tato změna zasahuje prominentní

⁴ V tomto smyslu se lexikalizované alternace odlišují od diatezí, u nichž je situační obsah a strukturní význam zachován, tj. vzájemné přiřazení situačních participantů a valenčních doplnění se nemění, mění se však povrchově syntaktická realizace některých členů valenčního rámce. Diateze tak charakterizuje asymetrie mezi tektogramatickou strukturou a strukturou povrchově syntaktickou, která v důsledku vede (tak jako u lexikalizovaných alternací) k rozdílnému přiřazení situačních participantů povrchově syntaktickým pozicím; tyto změny pak zadávají rozdíly v hierarchizaci situace označované slovesem (Kettnerová et al. 2012).

povrchově syntaktické pozice (přímého objektu nebo subjektu); takové alternace označujeme jako lexikálně sémantické konverze; tyto typy patří v rámci alternací k centrálním prostředkům hierarchizace sémantické struktury věty (odd. 2). Ke změnám, které nemají povahu permutace, tj. mají *nekonverzní* charakter, v češtině náležejí zejména různé strukturní vyjádření situačního participantu (odd. 3) a strukturní rozpad situačního participantu; tyto alternace sehrávají v hierarchizaci spíše periferní roli (odd. 4). Popis lexikalizovaných alternací s ohledem na jazykové prostředky, kterými jsou tyto vztahy vyjadřovány, náleží k předním úlohám lexikografické práce. Na závěr proto načrtne možný způsob zachycení lexikalizovaných alternací ve valenčním slovníku (odd. 5).

2. Lexikálně sémantické konverze

Lexikálně sémantické konverze jsou centrálním a nejproduktivnějším typem lexikalizovaných alternací. Jsou charakterizovány permutacemi dvou situačních participantů, které zasahují prominentní povrchově syntaktickou pozici přímého objektu, nebo subjektu. Mezi lexikálně sémantické konverze řadíme především tzv. lokativní alternace (oddíl 2.1), dále zmiňujeme některé další typy (oddíly 2.2 a 2.3)⁵.

2.1. Lokativní alternace („locatum” – „lokace”)

Podrobně zkoumaným a často citovaným příkladem lexikálně sémantické konverze je tzv. lokativní alternace (Rappaport Hovav, Levin 1988), (Pinker 1989), pro češtinu podrobně popsána Danešem (1985); okrajově ji zmiňují Grepl a Karlík (1998); její zachycení v rámci FGP podrobně vymezuje a korpusovým materiálem dokládá Kettnerová (2012).

Daneš charakterizuje změny ve valenční struktuře slovesa provázející tuto alternaci jako intrapoziční hierarchizační změny (permutace) zasahující pravovalenční pozice, zatímco levovalenční pozice zůstává beze změny. Slovesa umožňující tuto alternaci klasifikuje jako slovesa „vytvoření/vytváření souvýskytu” a „(z)rušení souvýskytu”; napříč slovesy „souvýskytu” probíhá

⁵ Většinu typů lexikálně sémantických konverzí zde (pro nedostatek vhodnější terminologie) označujeme názvy sémantických rolí těch situačních participantů, které podléhají změně v přiřazení valenčním doplněním.

významová distinkce podle toho, zda lze participanty těchto sloves, tedy locatum a lokace specifikovat buď jako „kontejner“ a jeho „obsah“ („vztah uvnitř“), nebo jako „objekt nesoucí něco na svém povrchu“ a jeho „pokrytí“ („vztah na povrchu“).

Pro ilustraci tohoto typu alternace se zde soustředíme na příklad „(z)rušení souvškytu“ charakterizovaný situačními participanty „kontejner“ a jeho „obsah“:

(1a) Listonoš **vybral** dopisy (ze schránky). (Daneš, 1985)

(1b) Listonoš **vybral** schránku. (Daneš, 1985)

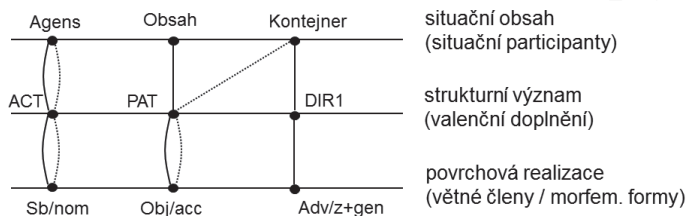
(2a) Jedlička **vybral** z trezoru více než půl milionu korun. (SYN2006pub)⁶

(2b) Jakmile zločinci **vybrali** trezor, z pošty utekli. (SYN2006pub)

Sloveso *vybrat* vyjadřuje v příkladech (1a)–(1b) tutéž sémantickou situaci charakterizovanou třemi participanty: „agens“ (kdo způsobuje akci popisovanou slovesem), „kontejner“ (místo, odkud je obsah odstraněn, tj. lokace) a „obsah“ (entita, která mění místo, tj. locatum); tyto participanty vykazují totožné obsahové rysy a vstupují do stejných vztahů. Užití slovesa *vybrat* v (1a)–(1b) se mohou, avšak nutně nemusejí vztahovat k téže reálné situaci ((1a) i (1b) lze užít v případě, kdy listonoš vybral ze schránky všechny dopisy, avšak pouze (1a) lze užít též v situaci, kdy odebral ze schránky jen část dopisů). To, čím se daná užití slovesa *vybrat* od sebe odlišují, je rozdílná syntaktická strukturace situačních participantů „kontejner“ a „obsah“ v závislosti na tom, který situační participant obsazuje hierarchicky závažnější pozici valenčního doplnění patientu (v naší terminologii PAT) svázaného s pozicí přímého objektu: tato valenční pozice vyjadřuje situační participant s rolí „obsah“ (1a), nebo situační participant s rolí „kontejner“ (1b) („konatel“ v obou případech koresponduje s valenční pozicí aktoru (ACT)). Situační participant „obsah“ může být vyjádřen jen v případě (1a), kdy je „kontejneru“ přiřazeno hierarchicky méně závažné doplnění směru-odkud (DIR1); v případě (1b) „obsahu“ ve valenční struktuře slovesa neodpovídá žádná valenční pozice (nemůže být tedy vyjádřen ani v povrchové realizaci), viz Obr. 1.

⁶ K vyhledávání příkladů z Českého národního korpusu, a to především ze subkorpusu SYN2006pub, jsme použili nástroj Word Sketch dostupný pro registrované uživatele ze stránky <http://ucnk.ff.cuni.cz/corpora/index.cgi>.

Je tedy zřejmé, že v případě lexikálně sémantických konverzí se valenční rámce zasažených lexikálních jednotek mohou lišit nejen charakterem (funkto-rem) jednotlivých valenčních doplňků, ale též jejich počtem, obligatorností a změnami v povrchových realizacích.

Obř. 1. Změny v korespondenci situačních participantů a členů valenčního rámce pro syntaktické varianty slovesa *vybrat*: *Listonoř vybral dopisy ze schránky* (plná čára) – *Listonoř vybral schránku* (přerušovaná čára)

S permutací situačních participantů v pozici přímého objektu je spojen sémantický rozdíl mezi popisovanými konstrukcemi, který bývá interpretován na základě tzv. holistického efektu (Anderson 1971). Holistická hypotéza předpokládá, že situační participant „obsah” nebo „kontejner” v povrchové pozici přímého objektu je dějem označovaným slovesem zasažen jako celek: (1a) a (2a) tak implikuje, že daný „obsah” (dopisy/peníze) byly zasaženy dějem vyjadřovaným slovesem – „vybíráním” – jakožto celek,⁷ zatímco v příkladech (1b) a (2b) je zasažen jakožto celek „kontejner”; srov. příklad (2c) implikující celkové zasažení dané částky, který však nutně neznamená, že po vykonání děje zůstal trezor zcela prázdný, a příklad (2d) dokládající celkové zasažení „kontejneru” dějem „vybíráním”, v jehož důsledku zůstává trezor prázdný.

(2c) Jedlička **vybral** z trezoru více než půl milionu korun.

(2d) *Jedlička **vybral** trezor, půl milionu korun v něm však zbylo.

⁷ Platnost holistické hypotézy lze ilustrovat i kvantifikací situačních participantů: např. ve větě *Než se dalo do deště, stihli sedláci naložit téměř všechno seno na vůz*. je dějem vyjadřovaným slovesem, tj. „nakládáním”, zasaženo jakožto celek „téměř všechno seno”, zatímco ve větě *Sedláci naložili vůz senem jen z poloviny*. je dějem jakožto celek zasažena jen polovina vozu.

V české lingvistice tento sémantický rozdíl uvádějí např. J. Panevová (1980) a F. Daneš (1985). Daneš přisuzuje celkové zasažení dějem každému participantu pacientní povahy u dokonavých akčních mutačních predikátů. Rys totálnosti má v závislosti na sémantické povaze situačního participantu rozdílné interpretace (srov. Kettnerová 2012). Holistický efekt „obsahu“ a „kontejneru“ u sloves souvýskytu pak lze odvodit z významu syntaktických konstrukcí: zatímco konstrukce (1a) vyjadřuje změnu lokace „obsahu“, (1b) označuje změnu stavu „kontejneru“, k níž dochází v důsledku změny lokace „obsahu“ (viz též Rappaport Hovav, Levin 1988 a Pinker 1989). V případě (1a) se pak holistický efekt projevuje takovým způsobem, že „obsah“ je změnou lokace zasažen jako celek. Pokud je dějem jako celek zasahován participant „kontejner“ (1b), specifické sémantické rysy slovesa souvýskytu implikují takové zasažení dějem, jehož důsledkem je změna stavu tohoto participantu, který se stává prázdným.

Holistický efekt se též promítá do specifických restrikcí kladených slovesy souvýskytu na morfologickou charakteristiku situačního participantu „obsah“ vyjádřeného v pozici nepřímého objektu. Výrazy odpovídající „obsahu“ jsou v syntaktické variantě vyjadřující změnu stavu „kontejneru“, typ (1b), omezeny na počitatelná jména v plurálu (srov. *napéčovat popelnici odpadky*, ale **napéčovat popelnici odpadkem*) nebo na jména látková (např. *napéčovat pytel listím*) či hromadná (např. *napéčovat pytel dřívím*). Tato omezení Kettnerová spojuje s holistickým významem participantu „kontejner“: v daném typu konstrukcí musí participantu „obsah“ odpovídat jen takové množství předmětů nebo látky, které umožňuje vyplnit vnitřní prostor určitého předmětu (Kettnerová 2012)⁸.

Na rozdíl od diatezí (kde jsou konstrukce vyjadřované morfologicky nepříznačnými tvary významového slovesa (aktivum) všeobecně považovány za základní a konstrukce realizované specifickými morfologickými tvary (např. pasivum) za členy odvozené) se jednotliví autoři v hodnocení členů lokativních alternací liší. Daneš (1985) např. rozlišuje členy lokativní alternace na primární a odvozené dle faktorů jazykových (zejména aspektů slovtvorných) i mimojazykových, přičemž tato charakteristika se dle autora liší slo-

⁸ Podobné závěry lze učinit u sloves označujících vztah na povrchu pro situační participant vyjadřující „pokrytí“.

veso od slovesa⁹. Kettnerová (2012a) považuje – v návaznosti na Rappaport Hovavovou a Levinovou (1988) – lexikální jednotku, které odpovídá konstrukce (1a) za člen méně sémanticky komplexní, zatímco konstrukci (1b) za člen sémanticky komplexnější.

Pro ilustraci uveďme další podtypy lokativní alternace, které vytvářejí slovesa vyjadřující „(z)rušení souvýskytu“ sémanticky modifikovaného jako „vztah na povrchu“ se situačními participanty „povrch“ a jeho „pokrytí“ (3a)–(3b) a dále slovesa označující „vytvoření/vytváření souvýskytu“ sémanticky modifikovaného jako „vztah uvnitř“ (4a)–(4b) a jako „vztah na povrchu“ (5a)–(5b).

(3a) Když jsou měkké, **oloupeme** z nich (= z kaštanů) slupku. (SYN-2006pub)

(3b) Ráno služba připraví snídani, **oloupe** brambory na oběd, ... (SYN-2006pub)

(4a) Sedláci **naložili** seno na vůz.

(4a') Pracovníci zoologické zahrady ve Dvoře Králové nad Labem včera **naložili** do kamionu pět kaferských buvolů, které ... (SYN2006pub)

(4b) Sedláci **naložili** vůz senem.

(4b') Speciální zařízení dokáže během tří minut **naložit** kamión, ... (SYN-2006pub)

(5a) Toho už je dost v marmeládě, kterou si **namažete** na chleba. (SYN-2006pub)

(5b) ... ráno si **namazal** chleba sádlem, ... (SYN2006pub)

Některá slovesa souvýskytu vyjadřující „vztah na povrchu“ implikují ve své sémantické struktuře participant „povrch“ s personickými rysy. V takových případech tento participant v jedné syntaktické variantě koresponduje s benefaktorem (BEN) vyjádřeným dativem („pokrytí“ odpovídá patientu v akuzativu) (6a); ve druhé variantě participant vyjadřující personický „po-

⁹ Daneš (1985) uvádí např. směr derivace *vyčistit boty* → *vyčistit bláto* (jelikož neprefigované sloveso *čistit* se pojí s botami, nikoli s blátem), či *oloupat brambory* → *oloupat slupku* (jelikož cílem děje označovaného slovesem *oloupat* je zbavení brambor slupky, nikoli získání slupky z brambor). Danešovy závěry je zajímavé konfrontovat s frekvencí výskytů daných členů alternace v korpusu – jejich poměr se může v korpusovém materiálu pro jednotlivá slovesa významně lišit, viz též Kettnerová (2011).

vrch” koresponduje s pacientem (PAT) realizovaným akuzativem („pokrytí” je pak vyjádřeno předložkovým pádem odpovídajícím buď směru *Kam?* (DIR3) nebo směru *Odkud?* (DIR1)) (6b):

(6a) Sestra **oblékla** pacientovi župan.

(6b) Sestra **oblékla** pacienta do županu.

Rozsáhlý seznam sloves vykazujících obdobné chování lze nalézt u Daneše (1985) a u Kettnerové (2012). Korpusový materiál kromě sloves uvedených u Daneše (1985) dokládá lexikální alternaci konverzního typu u následujících sloves:

„vytvoření souvýskytu, vztah uvnitř”: *narvat* (*narvat maso do mrazáku – narvat mrazák masem*), *našlapat* (*našlapat jídlo do lednice – našlapat lednici jídlem*), *s/za/balit* (*zabalit věci do batohu – zabalit batoh*), *vyplnit* (*vyplnit údaje do formuláře – vyplnit formulář*).

„vytvoření souvýskytu, vztah na povrchu”: *natočit* (*natočit rozhovor na kazetu – natočit kazetu*), *ovinout* (*ovinout šálu kolem ramen – ovinout ramena šálou*), *přetáhnout* (*přetáhnout záclonu přes okno – přetáhnout okno záclonou*), *vylepit* (*vylepit plakáty do pokoje – vylepit pokoj plakáty*), *zaklapnout* (*zaklapnout víčko na pudřence – zaklapnout pudřenku*), *zaklopit* (*zaklopit víko na kufr – zaklopit kufr*); *nabalit* (*nabalit dítě dvou do svetřů – nabalit dítěti dva svetry*), *navléci* (*navléci pacienta do svěrací kazajky – navléci pacientovi svěrací kazajku*), *nazout* (*nazout dítě do holínek – nazout dítěti holinky*).

„zrušení souvýskytu, vztah uvnitř”: *odstředit* (*odstředit ze sirupu sacharózu – odstředit sirup*), *vy/bagrovat* (*vybagrovat nánosy bahna z koryta potoka – vybagrovat koryto potoka*), *vy/brakovat* (*vybrakovat mince z herního automatu – vybrakovat herní automat*), *vy/čerpat* (*vyčerpat benzín z nádrže – vyčerpat nádrž*), *vy/dusit* (*vydusit štávu z masa – vydusit maso*), *vykoupit* (*vykoupit zboží z obchodů – vykoupit obchody*), *vy/loupit* (*vylopit mince z pokladničky – vylopit pokladničku*), *vy/plenit* (*vyplenit umělecká díla z klášterů – vyplenit kláštery*), *vypouštět* (*vypouštět vodu z vany – vypouštět vanu*), *vy/rabovat* (*vyrabovat zboží z výloh – vyrabovat výlohy*), *vy/sekat* (*vysekat křoviska z břehů – vysekat břehy*), *vysídlit* (*vysídlit obyvatele z vesnice – vysídlit vesnici*), *vy/těžit* (*vytěžit dřevo z lesů – vytěžit lesy*), *vy/větrat* (*vyvětrat zápach z místnosti – vyvětrat místnost*).

„zrušení souvýskytu, vztah na povrchu“: *o/holit* (*oholit vousy na bradě – oholit bradu*), *o/kartáčovat* (*okartáčovat smetí z kabátu – okartáčovat kabát*), *o/umýt* (*omýt špinu z rukou – omýt ruce*), *o/usušit* (*osušit kapky na rukou – osušit ruce*), *po/sekat* (*posekat trávu na louce – posekat louku*), *převléci* (*převléci dítěti košili – převléci dítě z košile do trička*),¹⁰ *roz/cuchat* (*rozcuchat vlasy na hlavě – rozcuchat hlavu*), *svléci* (*svléci dítěti kabát – svléci dítě z kabátu*), *s/vytírat* (*stírat podlahu – stírat špinu z podlahy*), *uhladit* (*uhladit záhyby na prostěradle – uhladit prostěradlo*), *vy/drhnout* (*vydrhnout špinu z podlahy – vydrhnout podlahu*), *vy/luxovat* (*vyluxovat smetí z gauče – vyluxovat gauč*), *vy/mést* (*vymést pavučiny z půdy – vymést půdu od pavučin*), *vymýt* (*vymýt nečistotu z rány – vymýt ránu*), *vypláchnout* (*vypláchnout špinu z vany – vypláchnout vanu*) *vy/prát* (*vyprat špinu z bundy – vyprat bundu*).

Otevřenou otázkou zůstává, proč některá slovesa spadající do těchto sémantických tříd lokativní alternaci umožňují a jiná sémanticky velmi blízká nikoli (např. *napustit vodu do vany – napustit vanu vodou*, ale *nalít vodu do vany – *nalít vanu vodou*)¹¹. Zajímavá (a dosud pro češtinu neprozkoumaná) je též jistá komplementarita slovesných konstrukcí, např. **nalil sklenici vínem – nalil víno do sklenice*, naproti tomu *vybavil byt nábytkem – *vybavil nábytek do bytu, naplnil sklenici vínem – *naplnil víno do sklenice*¹².

¹⁰ V případě slovesa *převléci* prefix *pre-* implikuje v syntaktické variantě s „povrchem“ v akuzativu „pokrytí“ odpovídající jak směru *Odkud?* (DIR1), tak směru *Kam?* (DIR3).

¹¹ Korpus SYN2006pub nabízí 1592 výskytů slovesa *nalít*. Nástroj Word Sketch najde u 311 výskytů objekt v akuzativu (has_obj4) (typ *n. (novou, čerstvou) krev do žil*). Převážná část nalezených výskytů má v tomto typu konstrukce slovesa *nalít* povahu tekutiny: *alkohol* 22 výskytů (dále v), *benzín* 14v, *voda* 12v, *víno* 10v, *hořlavina* 9v, *pivo* 7v, *beton* 5v, *káva* 5v, *krev* 4v, *nafta* 4v, *nápoj* 4v, *cola* 3v, *čaj* 3v, *koňak* 3v, *kyselina* 3v, *slivovice* 3v, *šampaňské* 4v, *šťáva* 3v (uvádíme jen případy, kdy počet přesahoval tři výskytů). Dále nalezené objekty v akuzativu mají charakter kontejneru (*sklenička* 9v, *panák* 8v, *sklenka* 4v, *sklenice* 3v); ostatní objekty v akuzativu představují jednak měrové jednotky (*litr* 7v, *miliarda* 6v, *půl* 5v, *míra* 4v, *dávka* 3v), jednak přenesená užití (*peníze* 13v (např. *nalít peníze do banky/do ekonomiky*), *sebevědomí* 11v (např. *nalít do hráčů sebevědomí*)). U žádného z objektů, které lze považovat za kontejnery, se nevyskytlo slovesné doplnění odpovídající obsahu, často se však tento člen vyskytl jako adnominální doplnění typu *nalít skleničku vína*. Výjimku zdá se tvořit užití, ve kterých má sémantický participant s rolí „kontejner“ životné rysy: *Vnuka naléval v parku meruňkovici a pivem; ...řekl po závodě, sotva do sebe nalil dva hrnky čaje; „Pořádně se napij“ naléval budoucího velmože slivovic* (SYN2006pub).

¹² Korpus SYN2006pub nabízí 12 447 výskytů slovesa *naplnit*. Nástroj Word Sketch najde u 2 388 výskytů objekt v akuzativu (has_obj4), který vykazuje 587 různých lexikálních obsazení. Jejich zběžným průchodem jsme našli tři věty se specifickými kontex-

Pinker (1989) vyvozuje možnost vytvářet dvojici syntaktických konstrukcí ve vztahu lokativní alternace z lexikálně-sémantických rysů slovesa: slovesa vytvářející obě dané syntaktické struktury dle autora implikují ve své lexikálně-sémantické struktuře jak změnu lokace, tak změnu stavu. Slovesa vyjadřující jen jeden z uvedených významů tak mohou tvořit jen jednu z konstrukcí. Při uplatnění jeho závěrů na češtinu bychom mohli dovozovat, že např. sloveso *nalít* označuje pouze způsob změny lokace „obsahu“, nikoli změnu stavu „kontejneru“ (tuto interpretaci významu potvrzují v češtině participia trpná daného slovesa: např. *pivo nalité do sklenice* označuje tekutinu přemístěvanou do sklenice nalitím), zatímco např. sloveso *vybavit* vyjadřuje spíše změnu stavu „kontejneru“, který se stává plným, než změnu lokace „obsahu“ (např. *pokoj vybavený novým nábytkem* označuje prostor a jeho stav, tedy zaplnění nábytkem).

Přes společnou základní valenční charakteristiku sloves umožňujících lokativní alternaci – pro každou podskupinu je v zásadě možné stanovit jednu či dvě prototypické dvojice valenčních rámců popisujících různé hierarchizace větné struktury – vykazují jednotlivá slovesa specifické valenční chování (jak ostatně naznačuje i Daneš (1985)), a to včetně změn v počtu valenčních doplňků (tedy rozdílů v počtu syntakticky strukturovaných situačních participantů, které je možné vyjádřit v povrchové struktuře věty). Podrobný popis valenčního chování lexikálních jednotek tohoto typu by tedy měl být záležitostí lexikografického zpracování (viz též odd. 5).

2.2. Alternace „nositel děje“ – „lokace“

Další typ lexikálně sémantické konverze se liší od lokativní konverze tím, že změny v korespondenci situačních participantů a valenčních doplňků zasahují povrchově syntaktickou pozici subjektu:

(1a) Včely **se hemží** na zahradě.

(1b) Zahrada **se hemží** včelami.

ty, v nichž má objekt charakter "obsahu": např. *Prohlásil, že se zřejmě jedná o práci amatéra, který naplnil jablečný destilát do už použitých originálních lahví.*; *Podle šéfa hasičských vyšetřovatelů Václava Hladíka je zaměstnanci firmy cíleně upouštěli, protože do nich naplnili příliš velké množství plynu.*; *Motoristy nutí k demontáži i čerpadláři, kteří do auta s comexem odmítají naplnit plyn.* (SYN2006pub)

Na rozdíl od lokativní alternace nebyl daný typ alternace pro češtinu příliš diskutován; výjimku představuje analýza Friedové (2005) vycházející z konstrukční gramatiky. Levinová ji klasifikuje na základě sémantické charakteristiky situačních participantů jako podtyp lokativní alternace (Levin 1993)¹³, komplexnější analýzu tohoto typu alternace nabízí Dowty (2000); v české jazykovědě ji kromě Friedové (2005) zmiňují též Grepl a Karlík (Grepl, Karlík 1998), Daneš ji překvapivě ve svém výčtu nerodových hierarchizací neuvádí (Daneš 1985).

Alternace „nositel děje” – „lokace” spočívá v rozdílném přiřazení situačních participantů valenčním doplněním. V (1a) „nositel děje” (*včely*) odpovídá aktoru (ACT), zatímco v (1b) pacientu (PAT); participant „lokace” (*zahrada*) je jednou přiřazen volnému doplnění místa (LOC) (1a) a podruhé aktoru (ACT) (1b), viz Obr. 2. Tyto změny vedou k sémantickému posunu mezi syntaktickými variantami (1a) a (1b). Zatímco sloveso *hemžit se* v syntaktické konstrukci (1a) označuje neakční jednoduchý děj (lze ho charakterizovat jako mimovolní projev situačního participantu „nositel děje”, který je v některých případech alespoň zčásti vůli ovladatelný), syntaktická struktura (1b) vyjadřuje spíše stav participantu „lokace” vyplývající z neakčního jednoduchého děje.

Z významu syntaktických konstrukcí lze též odvozovat i příčiny holistické interpretace situačního participantu „lokace” v pozici povrchového subjektu, tedy v syntaktické variantě (1b): výklad, že tento participant lze (podobně jako participant „kontejner” nebo „povrch objektu” u sloves vytvoření souvšskytu, viz lokativní alternace odd. 2.1) charakterizovat jako „zcela vyplněný” (1b) nebo „zcela pokrytý” (2b).

(2a) Na plotě **se třpytila** rosa.

(2b) Plot **se třpytil** rosou.

Neakční jednoduchý děj v konstrukcích (1b) a (2b) vykazuje určitou vyšší míru, frekvenci či intenzitu, a tak lze participant „lokace” označující prostor, kde se děj odehrává, tímto dějem charakterizovat jakožto celek. Tomuto par-

¹³ Levinová řadí daný typ konstrukcí k lokativní alternaci na základě holistické interpretace „lokace” v syntaktické konstrukci typu (1b) (Levin 1993: 53 nn.). K holistickému efektu u této alternace viz dále.

ticipantu je tak skrze neakční jednoduchý děj přisuzována určitá vlastnost: např. z věty (3) vyplývá, že děj odehrávající se v domě dosahuje takové intenzity, že dům skrze tento děj nabývá stavu „být voňavý jako vanilka“.

(3) Dům **voněl** vanilkou.

Dowty (2000) uvádí seznam anglických sloves umožňujících danou alternaci; zjišťujeme, že v češtině vykazují obdobné syntaktické chování stejné sémantické skupiny sloves. Tato slovesa vyjadřují:

(i) pohyb: např. *hemžit se* (v datlích se hemžily červy – datle se hemžily červy), *chvět se* (v sále se chvějí vibrace tónů – sál se chvěje vibracemi tónů), *pulzovat* (v hlavě jí pulzuje nesnesitelná bolest – hlava jí pulzovala nesnesitelnou bolestí), *rozechvívat se* (ve vzduchu prosyceném vůni květin se rozechvívaly tóny varhan – vzduch prosycený vůni květin se rozechvíval tichými tóny varhan), *rozvířit se* (na hladině rybníku se rozvířily vlny – hladina rybníku se rozvířila vlnami), *tepat* (Karlovy Vary jsou městem, kde tepe čilý turistický ruch – Karlovy vary jsou městem, které tepe čilým turistickým ruchem), *třást se* (v hlase se jí třásla zlost – hlas se jí třásl zlostí), *vibrovat* (v každé scéně jako by vibrovalo erotické napětí – každá scéna jako by vibrovala erotickým napětím), *vířit* (ve vzduchu se víří uhelný prach – vzduchem se víří uhelný prach).

(ii) zvuk: např. *bzučet* (ve stromech každého léta bzučely včely – každého léta stromy bzučely včelami), *dunět* (ve sportovní hale bude dunět hardrock – sportovní hala bude dunět hardrockem), *hlaholit* (ve vesnici hlaholil smích – vesnice hlaholila smíchem), *hučet* (v koruně stromu hučel vítr – koruna stromu hučela větrem), *chrastit* (na rukách jí chrastily náramky – ruce jí chrastily náramky)¹⁴, *chřestit* (ve vězení chřestily okovy – vězení chřestilo okovy), *ozývat se* (ve stepi se ozýval pronikavý křik – step se ozývala pronikavým křikem), *praskat* (ve vlasech mu praská statická elektřina – vlasy mu praskají statickou elektřinou), *rezonovat* (v hale rezonoval mohutný pokřik – hala rezonovala mohutným pokřikem), *rozléhat se* (v ulicích se rozléhalý výkřiky a výstřely – ulice se rozléhalý výkřiky a výstřely), *řinčet* (v kuchyni řinčelo nádobí – kuchyně řinčela nádobím), *šelestit* (v lese šelestilo suché listí – les šelestil suchým listím), *šumět* (v kavárně šuměl tlumený hovor – kavárna šuměla tlumeným hovorem), *šustit* (na cestičce v lese šustí spadané listí – cestička v lese šustí spadáním listím), *znít* (v Tylově domě

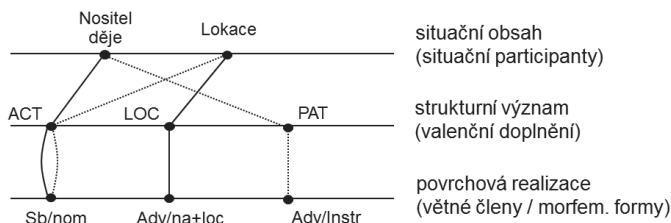
¹⁴ K dativnímu rozvíti odpovídajícímu přináležitostnímu určení substantiva s významem „části těla“ viz odd. 2.3 (c).

bude znít jazz – Tylův dům bude znít jazzem), zvučet (v ulicích zvučel břinkot dechovky – ulice zvučely břinkotem dechovky).

(iii) světelné efekty: např. *blikat* (v ulicích města blikaly neony – ulice města blikaly neony), *blýskat se* (v obchodech s cukrovinkami se v předchozích dnech blýskalo zlato – obchody s cukrovinkami se v předchozích dnech blýskaly zlatem), *blyštět se* (na bílé mitře, kterou měl na hlavě, se blyštělo zlato – bílá mitra, kterou měl na hlavě, se blyštěla zlatem), *jiskřit (se)* (v očích (se) mu jiskřila podivná vnitřní radost – oči (se) mu jiskřily podivnou vnitřní radostí), *lesknout se* (na bledém obličejí se leskl pot – bledý obličej se leskl potem), *planout* (v celém komplexu planulo žluté sodíkové světlo – celý komplex planul žlutým sodíkovým světlem), *plát* (v očích mu plál hněv – oči mu plály hněvem), *perlit se* (na čelech se perlil pot – čela se perlila potem), *rozhořet se* (v bukovém lese někde pod Havranem se rozhoří žlutý požár – bukový les někde pod Havranem se rozhoří žlutým požárem), *rozsvítit se* (na semaforu se rozsvítí příslušná barva – semafor se rozsvítí příslušnou barvou), *sršet* (v ovzduší sršely jiskry – ovzduší sršelo jiskrami), *světélkovat* (na mnohoruké buddhistické bohyni světélkují elektrické žárovky – mnohoruká buddhistická bohyně světélkuje elektrickými žárovkami), *svítit* (v síni svítla nemocniční běloba – síň svítla nemocniční bělobou), *třpytit se* (ráno se v poušti třpytila jinovatka – ráno se poušť třpytila jinovatkou), *vzplanout* (ve stodole s jejich těly vzplanul oheň – stodola s jejich těly vzplanula ohněm), *zablesknout se* (hněv se mu zableskl v očích – oči se mu zableskly hněvem), *zářit* (na vinárně zářily fialové neony – vinárna zářila fialovými neony), *zasvítit* (v očích mu zasvítlo radostné vzrušení – oči mu zasvítily radostným vzrušením), *zazářit* (na okamžik ve výklenku zazářilo mihotavé světlo – na okamžik výklenek zazářil mihotavým světlem), *žhnout* (na povrchu Slunce žhne žár kolem 5000 stupňů Celsia – povrch Slunce žhne žárem kolem 5000 stupňů Celsia).

(iv) pachy: např. *čpět* (v prostoru čpěla zatuchlina – prostor čpěl zatuchlinou), *dýmat* (ze smetiště dýmá hnilobný páchnoucí kouř – smetiště dýmá hnilobným páchnoucím kouřem), *páchnout* (v zatuchlém interiéru páchla plesnivina – zatuchlý interiér páchl plesnivinou) a *vonět* (ve vzduchu voněla máta – vzduch voněl mátou).

(v) dále lze najít některá další slovesa: např. *sálat* (v kamnech sálal žár – kamna sálala žárem), *ježit se* (na bocích lodí se ježí hlavně desítek kanónů – boky lodí se ježí hlavně desítek kanónů), *kvést* (na těchto keřích kvetou brzy zjara velké růžovofialové květy – tyto keře brzy zjara kvetou velkými růžovofialovými květy), *vřít* (v Praze těchto dní vře turistický ruch – Praha těchto dní vře turistickým ruchem).

Obr. 2. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u syntaktických variant slovesa *hemžit se*: *Včely se hemží na zahradě* (plná čára) – *Zahrada se hemží včelami* (přerušovaná čára)

2.3. Další typy lexikálně sémantické konverze

Výčet dalších typů lexikálně sémantických konverzí přehledně shrnuje Daneš (1985), pro angličtinu Levinová (1993), pro ruštinu Apresjan (1992). Nutno podotknout, že dále uvedené typy lexikálně sémantických konverzí dosud nebyly pro češtinu podrobně prozkoumány, a vyžadují tak podrobnější zkoumání, které přesahuje rámec této práce. O alternacích lze uvažovat i u řady dalších skupin sloves, většinou však jde o skupiny omezené, případně heterogenní ať už co do významu, nebo co do syntaktické/valenční struktury. Předpokládáme též, že výčet lexikálně sémantických konverzí zde uvedený nemusí být konečný.

(a) Alternace „materiál“ – „produkt“

Alternaci „materiál“ – „produkt“ lze charakterizovat buď jako „uspořádání materiálu do útvaru/celku“ (který lze chápat jako určitý výsledný „produkt“ děje) (1a) vs. „vytvoření útvaru/celku z materiálu“ (1b), nebo jako negativní variantu, tj. jako „rozdělení útvaru/celku na části“ (2a) vs. „oddělení části z útvaru/celku“ (2b).

(1a) Kadeřnice **učesala** nevěstě vlasy do drdolu.

(1b) Kadeřnice **učesala** nevěstě z vlasů drdolu.

(2a) Petr **nařezal** kládu na polena.

(2b) Petr **nařezal** z klád polena.

Tuto alternaci vykazují např. následující slovesa:¹⁵

(a) „uspořádání materiálu do útvaru/celku” vs. / „vytvoření útvaru/celku z materiálu”: např. (s)balit (sbalit věci do rance – sbalit z věcí ranec), (z)formovat ((z)formovat těsto do bochánků – (z)formovat z těsta bochánky), (s)hrabat ((s)hrabat trávu do kupek – (s)hrabat z trávy kupky), (na/s)hrnout ((na/s)hrnout sníh na hromadu – (na/s)hrnout ze sněhu hromadu), (u)míchat ((u)míchat cukr a bílky do husté pěny – (u)míchat z cukru a bílků hustou pěnu), (s)motat ((s)motat provázek do klubka – (s)motat šňůrku ze šlahounů), navát (navát sníh do valu – navát val ze sněhu), navinout (navinout drát do klubka – navinout z drátu klubko), navrstvit (navrstvit kamení na hromadu – navrstvit z kamení hromadu), (s)plést ((s)plést vlasy do copánků – (s)plést z vlasů copánky), (na/s)rovnat ((na/s)rovnat dříví do hranice – (na/s)rovnat hranici z dříví; (na/s)rovnat košile do komínků – (na/s)rovnat z košil komínky), sbít (sbít prkna do daného tvaru – sbít lavičku z prken), sestavit (sestavit sklíčka do mozaiky – sestavit ze sklíček mozaiku), skládat (skládat kostky do obrazce – skládat z kostek obrazec), stočit (stočit vlasy do uzlu – stočit uzel z vlasů), (na)vršit ((na)vršit kameny na hromadu – (na)vršit z kamenů hromadu).

(b) „rozdělení útvaru/celku na části” vs. „oddělení části z útvaru/celku”: např. (na)drtit ((na)drtit nerost na prášek – (na)drtit z nerostu prášek), (na)krájet ((na)krájet veku na plátky – (na)krájet z veky plátky), (na)lámat ((na)lámat chleba na kousky – (na)lámat z chleba kousky), (na/se)mlít ((na/se)mlít zrna na mouku – (na/se)mlít ze zrna mouku), rozmotat (rozmotat klubko – rozmotat vlnu), rvát/narvat (rvát maso na kousky – rvát z masa kousky), (na)řezat ((na)řezat maso na plátky – (na)řezat z masa plátky), (na)sekat ((na)sekat polínka na kousky – (na)sekat kousky z polínka), (na)stříhat ((na)stříhat drát na metrové kusy – (na)stříhat z drátu metrové kusy), (na)štípat ((na)štípat polínko na třísky – (na)štípat z polínka třísky), (na)trhat ((na)trhat látku na maličké kousky – (na)trhat maličké kousky z látky), uždibovat (uždibovat z koláče (kousky) – uždibovat koláč).

(b) Alternace „substance” – „zdroj/lokace”

Alternace „substance” – „zdroj/lokace” zasahuje širokou skupinu sloves vyjadřujících neakční jednoduchý děj, kdy je příslušná sémantická situace charakterizována participanty „substance” (v širokém smyslu) a „zdroj” či

¹⁵ Vycházíme zde ze seznamu sloves sestaveného Danešem (1985), který jsme ověřovali na korpusovém materiálu a dále obohacovali.

„lokace”. Jde o skupinu sloves co do valenční charakteristiky značně heterogenní; jejich společným rysem je, že změny ve valenčním rámci zasahují valenční doplnění realizované v povrchově syntaktické pozici subjektu (a jsou v tomto smyslu podobné alternaci „nositel děje” – „lokace”, viz 2.2).

- (5a) Teplo **vyzařuje** ze Slunce
- (5b) Slunce **vyzařuje** teplo.
- (6a) Barva **pouští** z trička.
- (6b) Tričko **pouští** (barvu).

K dalším možným kandidátům na daný typ lexikálně sémantické konverze řadíme následující slovesa: *explodovat* (v *budově explodoval nahromaděný zemní plyn* – *budova explodovala*), *kapat* (z *kohoutku kape voda* – *kohoutek kape*), *klíčit* (ze *semínek klíčí sazenice rajčat* – *semínka klíčí*), *kouřit* (*štiplavý kouř kouří z komína* – *komín kouří*), *prosakovat* (*voda prosakuje z vany* – *vana prosakuje*), *překypět* (*hrnec s polévkou překypěl* – *polévka překypěla*; *sklenice se šampaňským překypěla* – *šampaňské překypělo ze sklenice*), *rašit* (*na vrbě raší pupeny* – *vrba raší*), *stříkat* (z *čerpadla stříkal olej* – *čerpadlo stříkalo*; *proud vody stříkal ze stříkačky* – *stříkačka stříkala proud vody*), *téct* (*voda teče z hrnce* – *hrnec teče*), *unikat* (*zemní plyn unikal z poškozeného ventilu sporáku* – *poškozený ventil sporáku unikal*), *vybuchnout* (v *cisterně vybuchlo palivo* – *cisterna vybuchla*), *vypařovat* (z *lužního lesa se vypařuje voda* – *lužní les vypařuje vodu*), *vysychat* (*voda z Aralského jezera vysychá* – *Aralské jezero vysychá*).

Zatímco všechna předcházející slovesa označují „vyzařování”, „unikání”, „vypouštění” „substance” ze „zdroje”, u slovesa *nasakovat* umožňující podobnou strukturní změnu by bylo na místě namísto participantu „zdroj” uvažovat spíše o participantu „cíl”:

voda nasakovala do mechu – *mech nasakoval vodu*.

(c) Alternace „část těla” – „jeho posesor”

Tato alternace se objevuje u sloves fyzického kontaktu, jejichž situační obsah se vyznačuje přítomností participantu s personickými rysy: např. *políbit* a *pohládit*; viz též Apresjan, který o této alternaci uvažuje u skupiny ruských sloves označujících „neagresivní fyzický kontakt” (Apresjan et al. 2010).

(7a) Otec mě **pohladil** po tváři a řekl ... (SYN2005)

(7b) Proud jejich vlasů mi **pohladil** tvář. (SYN2005)

Situační participanty podléhající změně v přiřazení valenčním doplněním – lze je označit sémantickými rolemi „část těla“ a „posesor této části“ – tvoří neodlučitelný celek, avšak syntakticky mohou být strukturovány zvlášť. V ruských pracích se proto hovoří o tzv. rozštěpení sémantického aktantu (Aprešjan 1992). Přítomnost dativního doplnění v (7b) je podmíněna sémantikou substantiva, které označuje určitou „část těla“. Piťha chápe části těla jako substantiva obligatorně vyžadující doplnění přináležitosti (Piťha 1992); dle Razimové pak patří ke specifickým rysům češtiny, že toto přináležitostní určení je vyjádřeno jako dativní doplnění slovesa, nikoli jako atribut jména (srov. *kadeřnice jí ustříhla ofinu – ?kadeřnice ustříhla její ofinu*) (Razimová 2004).

Ačkoli dativní rozvití nenáleží do valenčního rámce slovesa (není vyžadováno sémantikou slovesa, ale sémantikou jména), naplňují dané konstrukce charakteristiku lexikálně sémantické konverze: participanty „část těla“ a „jeho posesor“ podléhají změně v korespondenci s valenčními doplněními a tato změna má povahu permutace participantů zasahující pozici přímého objektu dle toho, který participant odpovídá aktantu PAT: v (7a) se jedná o „posesora“ a v (7b) o „část těla“.

Obdobně lze uvažovat o této alternaci u některých dalších sloves s dativním doplněním:

např. *oholit (oholit někoho – oholit někomu tvář), ošetřit (ošetřit pacienta – pacientovi ránu), ostříhat (ostříhat někoho – ostříhat někomu vlasy), stít (stít někoho – stít někomu hlavu).*

Dále lze tuto alternaci nalézt u sloves sémanticky odlišných, kde je konverzí zasažen subjekt:

(vy)pelichat (medvěd (vy)pelichal – medvědovi (vy)pelichaly chlupy), línat (kocour línal – kocourovi línala srst).

(d) Lokativní alternace bez „konatele“

Podobné změny ve valenční struktuře jako u lokativní konverze zasahující pozici povrchového subjektu lze najít u širší skupiny sloves svou sémantikou

blízkých slovesům podléhajícím lokativní konverzi, tedy slovesům vyjadřujícím „(z)rušení, nebo vytvoření/vytváření souvýskytu“. Tuto skupinu sloves lze popsat pomocí situačních participantů „kontejner“ a „obsah“, příp. „objekt nesoucí něco na svém povrchu“ a jeho „pokrytí“. U některých sloves lze v obou variantách povrchově vyjádřit oba situační participanty, a to jako aktor (ACT) a patiens (PAT):

např. *obrůst* (*břečťan obrosl strom – strom obrosl břečťanem*), *zarůst* (*pěšina zarostla travou – tráva zarostla pěšinu*), *prorůst* (*plevel prorostl řepou/řepu – řepa prorostla plevelem*).

Případně lze tyto participanty realizovat jako aktor (ACT) a volné doplnění:

např. *prosáknout* (*obvaz prosákl krvi – krev prosákla obvazem/obvaz; voda prosákla stropem/strop – strop prosákl vodou*).

Jiná slovesa v jedné konstrukci strukturují pouze „kontejner“, resp. „povrch objektu“ jako aktor (ACT), v druhé konstrukci pak oba situační participanty, a to jako aktor (ACT) a volné doplnění směru *Odkud?* (DIR1) nebo místa (LOC):

např. *odkapat* (*ovoce odkapalo – voda z ovoce odkapala*), *opadat* (*zed' opadala – omítka ze zdi opadala*), *oprýskat* (*zed' oprýskala – omítka ze zdi oprýskala*), *(vy)pučet* (*strom (vy)pučel – lístky na stromě (vy)pučely*), *(vy)rašit* (*strom (vy)rašil – lístky na stromě (vy)rašily*), *vyčichnout* (*káva vyčichla – aroma z kávy vyčichlo/kouř z vlasů vyčichl*), *vyčpět* (*pivo vyčpělo – vůně z piva vyčpěla*), *vyschnout* (*potok vyschl – voda v potoce/z potoka vyschla*).

(e) Alternace „prostor“ – „pohybující se objekt“, resp. „objekt/prostor“ – „otvor“

Další lexikalizovaná alternace se týká skupiny sloves označujících „pronikání/proniknutí“. U této alternace lze identifikovat dva různé strukturované podtypy, jež je možné parafrázovat jako (i) „způsobit proniknutí/pronikání prostoru objektem“ (8a) a „způsobit pohyb objektu skrze prostor“ (8b), nebo jako (ii) „proděravění objektu/prostoru (nástrojem)“ (9a) vs. „vytvoření otvoru v objektu“ (9b), viz (Daneš 1985):

(8a) Básníci sami, ti, kteří měli štěstí méně, končili v gulazích nebo si stačili hlavu **prohnat** kulí. (SYN 2010)

(8b) ... množství vzduchu, které čistič **prožene** filtrem za jednu hodinu, ... (SYN2010)

(9a) To dálnice spojuje Řím s Adriatickým mořem, gransasský masív **provrtala** dvěma osmikilometrovými tunely. (SYN2005)

(9b) Taky si **provrtali** malé dírky do stropu, a tak můžou vylézt na půdu ...¹⁶

První podtyp této alternace se týká např. sloves *prolít* (*prolít substrát vodou/prolít objekt benzínem – prolít substrát vodou/prolít panáka hrdlem*), *proplést* (*proplést vlasy stuhou – proplést stuhu do vlasů/proplést prsty mezi dráty*), *provrtat* (*provrtat plech vrtákem – provrtat vrták skrz plech*)¹⁷.

Podtyp (ii) se uplatňuje např. u následujících sloves: *navrtat* (*navrtat zeď – navrtat do zdi díru*), *probit* (*probit plech – probit díru do plechu*), *probourat* (*probourat zeď – probourat díru do zdi*), *prokopat* (*prokopat kopec – prokopat tunel (skrz kopec)*), *prolomit* (*prolomit led – prolomit díru do ledu*), *propálit* (*propálit ubrus – propálit díru do ubrusu*), *propíchnout* (*propíchnout krabičku – propíchnout do krabičky malou díрку*), *prorazit* (*prorazit strop – prorazit díru do stropu*), *prořezat* (*prořezat kapsy – prořezat otvory do kapes*), *prosekat* (*prosekat led – prosekat otvor (v/do ledu)*), *prostráhnout* (*prostráhnout látku – prostráhnout díru v látce/do látky*), *proštípnout* (*proštípnout*

¹⁶ Z počtu 34 výskytů slovesa *provrtat*, u kterých nástroj Word Sketch identifikoval objekt v akuzativu (has_obj4), patří 27 výskytů k typu (9a), tj. vyjadřuje proděravění prostoru objektem (včetně 3 metaforických výskytů typu *Havlena ho provrtal pohledem*), a 6 výskytů náleží k typu (9b), tj. označuje vytvoření otvoru v objektu (1 výskyt byl chybou v morfologické anotaci). Zkoumáme-li objekty v instrumentálu (has_obj7), instrumentál se ve větách typu (9a) vyskytl celkem v 11 případech (z toho bylo 6 přenesených užití typu *provrtat ho pohledem*). Dále u 12 vět nalezneme strukturaci typu *Beorské hory jsou provrtány stovkami tunelů* (tj. pasivum a instrumentál obsazen substantivem vyjadřujícím otvor). U 5 vět instrumentál vyjadřuje prostor/objekt (např. *Kulka z pistole se provrtala starým prknem dvířek* či *Jakmile si provrtala vnitřním pláštěm otvor dostatečně velký ...*).

¹⁷ Daneš (1985) uvádí ještě následující slovesa, u kterých se ale užití obou konstrukcí nepodařilo ověřit na korpusovém materiálu (ruční vyhledávání v SYN2010 a vyhledávky pomocí nástroje Word Sketches): *provléci* (*provléci jehlu nití – provléci nit jehlou*), *prostráhnout/protáhnout* (*prostráhnout otvor drátem – prostráhnout/protáhnout drát otvorem*), (Daneš 1985: 61).

*štítek – proštípnout díрку do štítku), prošlapat (prošlapat podrážku – prošlapat díru do podrážky)*¹⁸.

Dále sem Daneš řadí skupinu sloves s prefixem *vy-* vyjadřujících „odstranění něčeho z vnitřku objektu tak, že vznikne dutina, prohlubeň“:

vybourat (vybourat zeď – vybourat díru (do/ve zdi)), vydlabat (vydlabat prkýnko – vydlabat prohlubeň (do skály/ve skále)), vyhlodat (vyhlodat dýni – vyhlodat dužinu z dýně), vyhloubit (vyhloubit skálu – vyhloubit ve skále otvor), vyhryzat (vyhryzat jablko – vyhryzat dužinu z jablka), vyvrtat (vyvrtat zub – vyvrtat díru v zubu/do zubu), ((na)vrtat ((na)vrtat plech – navrtat díru (do plechu)).

3. Různé strukturní vyjádření téhož situačního participantu

Jiný typ změny v korespondenci mezi situačními participanty a valenčními doplněními představují alternace, ve kterých je jediný situační participant strukturně vyjádřen různými způsoby, tedy kdy mu v jednotlivých valenčních rámcích odpovídají různá valenční doplnění. Dvojí možná strukturní realizace téhož situačního participantu tak představuje změnu nekonverzní povahy: změny doprovázející tento typ alternací nejsou spojeny s permutacemi situačních participantů při obsazování hierarchicky závažnějších pozic v povrchové větě struktuře (na rozdíl od lexikálně sémantických konverzí, odd. 2).

3.1. Dvojí vyjádření „lokace“ (Patiens a směrové volné doplnění)

Typické příklady dvojího strukturního vyjádření téhož situačního participantu představují alternace spojené se širokou skupinou sloves, která náležejí ke slovesům pohybu sémanticky modifikovaným směrem „kam“ (1a)–(1b), „odkud“ (2a)–(2b), a „kudy“ (3a)–(3b) (příklady pocházejí ze SYN2006pub)¹⁹.

¹⁸ Daneš (1985: 61) zmiňuje jako další kandidáty následující slovesa, u nichž však možnost této alternace korpusové výskyty nepotvrzují: *prodřít, propíchnout, prošlapat, prošoupat*.

¹⁹ Levinová řadí tyto příklady k tzv. preposition drop alternations náležícím do širokého rámce tranzitivních alternací zahrnujících (a) užití slovesa tranzitivního (např. *Martha climbed the mountain*) a (b) intranzitivního s doplněním vyjádřeným předložkovou skupinou (např. *Martha climbed up the mountain*) (Levin 1993: 43n.). Na rozdíl od Levinové chápeme pro češtinu jako primární sémanticky méně příznakovou konstrukci

- (1a) Kdybych mohl **vyjít** na kopec a podívat se do dálky.
 (1b) V jedné scéně jsem měl **vyjít** schody a něco říci.
 (2a) **Seběhla** ze schodů, zatímco Rudolf sfoukal svíčky²⁰.
 (2b) Uchopil kufr, **seběhl** schody a byl venku²¹.
 (3a) „Omezování počtu osob, které **přejdou** přes hranice, je nesmysl“, uvedl Zdeněk Budinský.
 (3b) V říjnu 1953 se jim však podaří **přejít** hranice u Annabergu za Chomutovem.

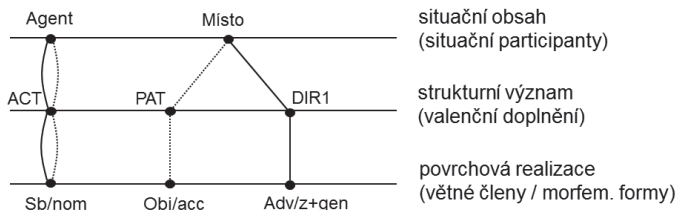
Slovesa v obou větných konstrukcích popisují tytéž sémantické situace (charakterizované dvojicí situačních participantů, z nichž jeden odpovídá „agentu“, který mění lokaci, a druhý specifikuje tuto „lokaci“ – dráhu/trasu/cestu, východisko, nebo cíl), avšak vyznačují se různými valenčními charakteristikami, tedy odlišují se strukturním významem. Z toho vyplývá, že jde o různé lexikální jednotky daných sloves (k posunu ve významu u nich dochází až skrze spojení s valenčním doplněním různého typu (s různým funktoem)).

Soustředme se dále na příklady (2a)–(2b) a popíšme podrobněji změny provázející tento typ alternace. Situaci označovanou slovesem *seběhnout* v (2a)–(2b) lze popsat jako pohyb shora dolů. Daná situace sestává ze dvou situačních participantů, které je možné charakterizovat jako „agens“ a „lokace“. Zatímco „agens“ je v obou konstrukcích strukturován jako valenční doplnění aktor (ACT), situační participant „lokace“ je pokaždé syntakticky vyjádřen jiným způsobem: v konstrukci (2a) „lokace“ koresponduje s valenčním doplněním směru-odkud (DIR1) (odpovídajícím adverbialnímu určení), v konstrukci (2b) tomuto participantu odpovídá valenční doplnění patiens (PAT) (obsazující povrchově syntaktickou pozici přímého objektu), viz Obr. 4.

se směrovým volným doplněním, tj. typ *vyběhnout na kopec*, zatímco konstrukci s tranzitivním slovesem, tj. typ *vyběhnout kopec*, jako konstrukci sekundární.

²⁰ Ve shodě s valenční teorií FGP považujeme u slovesa *seběhnout* směr-odkud (DIR1) za obligatorní valenční doplnění, zatímco doplnění směru-kam (DIR3) a doplnění směru-kudy (DIR2) za doplnění fakultativní (nicméně typicky se vyskytující u tohoto typu sloves). Viz též (Lopatková, Panevová 2007).

²¹ Pomocí nástroje Word Sketch jsme z korpusu SYN2006pub získali 14 výskytů slovesa *seběhnout* s akuzativním doplněním (has_obj4). Z toho 7 výskytů odpovídá zkoumané konstrukci s následujícím lexikálním obsazením patientu *schody 2v, kopec, budova, stěna, patro a poschodí* po 1 v.

Obr. 4. Změny v korespondenci situačních participantů a členů valenčního rámce pro syntaktické varianty slovesa *seběhnout*: *Seběhl ze schodů* (plná čára) – *Seběhl schody* (přerušovaná čára)

Podobně jako v případě lokativní alternace je změna významu související s různým strukturním vyjádřením situačního participantu „lokace“ spojena s holistickým efektem, který se uplatňuje v případě, kdy je „lokace“ povrchově vyjádřena jako přímý objekt (1b), (2b) a (3b). Kettnerová dokládá, že pokud je situační participant strukturován jako *patiens*, pak označuje určitý úsek dráhy/trasy/cesty jako celek, nikoli pouze cílový bod pohybu agentu. Naproti tomu pokud je tento participant strukturován jako volné doplnění směru, pak je spíše cílem, resp. určitým bodem, od kterého (2a), skrze který (3a) nebo do kterého (1a) agens pohyb vykonává.

Autorka svou hypotézu ukazuje na dvojici příkladů *Turisté vyšli na vrcholek hory* – **Turisté vyšli vrchol hory*; pokud pozici patientu obsadíme entitou, která neodpovídá dráze, ale může být pouze bodem, do kterého „agens“ směřuje, nevznikne smysluplná věta. Tento sémantický posun, doprovázený změnou ve strukturním významu (změnou valenčního rámce), vede autorku k závěru, že se jedná o dvě lexikální jednotky (Benešová 2004), (Kettnerová 2012).

Dvojí syntaktickou strukturaci situačního participantu „lokace“ dále umožňují např. následující slovesa:

PAT/DIR1 (směr odkud): *sejít/scházet, seběhnout/sbíhat, sjet/sjíždět*;

PAT/DIR3 (směr kam): *vyběhnout/vybíhat, vyjet/vyjíždět, vyjít/vycházet, vylézt/vylézat*;

PAT/DIR2 (směr kudy): *projít/procházet, proběhnout/probíhat, projet/projíždět, prolézt/prolézat, prorazit/prorážet, přeběhnout/přebíhat, přejet/přejíždět, přejít/přecházet, přelézt/přelézat, přeskočit/přeskakovat*.

3.2. Dynamické a statické vyjádření „lokace“

Dalším typem alternací s dvojitým strukturním vyjádřením téhož situačního participantu je alternace týkající se dynamického a statického vyjádření „lokace“, viz též (Hirschová, 1977):

(5a) „Pracoviště denně navštíví kolem stovky lidí, proto jsme je umístili **do přízemí**,“ ... (SYN2009pub) (DIR3)

(5b) Knihkupectví Academie je umístěno **v přízemí** a prvním patře budovy. (SYN2009pub) (LOC)

(6a) Policisté okamžitě nasadili **do pátrací akce** třiapadesát mužů a tři psy. (SYN2009pub) (DIR3)

(6b) Obě strany konfliktu nasadily **v bojích** i raketometry české výroby. (SYN2009pub) (LOC)

(7a) Již po sedmé se letos sjeli **do obce** Hředle na Rakovnicku sochaři, aby ... (SYN2009pub) (DIR3)

(7b) Umělci z dvanácti zemí se sjeli **ve městě** Karuizawa, aby ... (SYN2009pub) (LOC)

Podobně jako u předchozí třídy jde o slovesa, která jsou charakterizována stejnou množinou situačních participantů („agens“, „entita měnící lokaci“ a „lokace“ (5a)–(5b) a (6a)–(6b), resp. „agens měnící svou lokaci“ a „lokace“ (7a)–(7b)) a stejnými vztahy mezi těmito participanty („agens“ způsobuje změnu „lokace“ „entity měnící lokaci“, resp. „agens měnící svou lokaci“ způsobuje změnu své „lokace“ či takové změně podléhá). K posunu ve významu syntaktických variant dochází až strukturní změnou, tedy změnou v korespondenci situačního participantu „lokace“ s valenčními doplněními různého typu (s různým funktorem). Tato změna je dána rozdílnými sémantickými charakteristikami těchto valenčních doplnění, tedy jejich dynamičností (doplnění směru kam (DIR3)) vs. staticností (doplnění místa (LOC)), viz též (Daneš et al. 1987). Na základě této významové distinkce vyčleňujeme pro každé sloveso umožňující tuto alternaci dvě lexikální jednotky.

I v tomto případě lze pro daná slovesa najít společné sémantické charakteristiky:

slovesa „seskupování“: např. *koncentrovat (se) (lidé se budou koncentrovat kolem supermarketu – pivovarnický průmysl v zemi se postupně koncentruje do několika podniků (SYN2009)), seběhnout (se)/sbíhat (se) (lidé se seběhnou kolem auta – astronauti se seběhli do společenského sálu (SYN2005)), sejít se/scházet se (lidé se scházejí kolem ohniště – zdraví se navzájem, jako by se scházeli do kostela (SYN2006pub)), sjet se/sjíždět se (demonstranti se sjeli v centru města – zabrzdil smykem za vozidly, která se mezitím sjela na místo neštěstí (SYN2010)), soustředit (se)/soustřeďovat (se) (hráči karet se soustředili kolem svíček – boje se soustředily do oblasti východně od města (SYN2000)), stáhnout se/stahovat se (na Akihabaru se stahují hráči počítačových her – museli jsme se stáhnout na Krétu (SYN2000)).*

slovesa „pokládání / umístování“: např. *otisknout (se)/otiskovat (se) v paměti – do paměti²², postavit koště do kouta – květináče v koutě, promítnout (se)/promítat (se) do ceny – v ceně, rozložit/rozkládat mapy na stůl – na stole, skrýt/skrývat děti do komory – v komoře, uložit/ukládat knihy do police – v polici, umístit (se)/umísťovat (se), (u)zavřít/(u)zavírat kozu do chlívků – v chlívků, vysadit/vysazovat kamzíky do obory – v oboře, zachytit (se)/zachycovat (se)/zachytávat (se) (jeho atentátník se zachytil kotníkem do harpunového lana (SYN2005) – levá noha se mu zachytila ve třmeni), zaznamenat/zaznamenávat paměti do knihy – v knize.*

4. Strukturní rozpad situačního participantu

Další typ alternace označujeme jako strukturní rozpad situačního participantu. Jde o takový typ změny ve valenčním rámci slovesa, kdy jedinému situačnímu participantu odpovídá v jedné variantě jediné valenční doplnění, v druhé variantě pak daný participant koresponduje se dvěma doplněními. V češtině je tento typ nekonverzní alternace spojen především s rozpadem tématu a dikta²³ (1) a s parafrázemi konstrukcí s tzv. slovanským akuzativem s infinitivem (2); k rozpadu tématu a dikta viz dále (Daneš et al. 1987), (Konečná 1966) a (Kettnerová 2009) a ke slovanskému akuzativu s infinitivem viz (Panevová 2008):

²² Chápeme široce, včetně přeneseného užití.

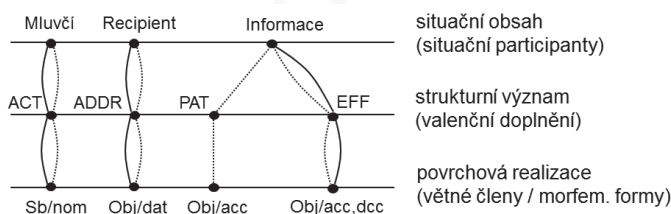
²³ V některých pracích bývá téma označeno jako syžet, srov. (Daneš et al. 1987).

(1) Vláda ztratila hodně času tím, že nedokázala říct lidem **o krizi pravdu** ... (SYN2010)

(2a) ... viděl syna s novou snachou, jak míří do kostela (SYN2010)

(2b) ... viděl **syna s novou snachou mířit do kostela Panny Marie** ...

Rozpad tématu a dikta umožňují sémantické skupiny sloves označované jako verba dicendi a cogitandi. Konstrukce s tzv. slovanským akuzativem s infinitivem pak vytvářejí verba percipiendi. Slovesa uvedených skupin se vyznačují přítomností komplexního vnitřně rozčleněného participantu propoziční povahy: u verb dicendi a cogitandi ho označujeme sémantickou rolí „informace“, u verb percipiendi rolí „podnět“. Např. situační obsah slovesa *říci* v (1) vyjadřuje řečovou událost, již charakterizují tři participanty – „mluvčí“, „recipient“ a „informace“. Posledně uvedený participant koresponduje se dvěma valenčními doplňkami, s Patientem (PAT, *o krizi*) a Effektem (EFF, *pravdu*). Strukturální rozpad uvedeného situačního participantu u slovesa *říci* lze schematicky znázornit následujícím způsobem (Obr. 5).

Obr. 5. Změny v korespondenci situačních participantů a valenčních doplňků u syntaktických variant slovesa *říci*: *Řekla mu pravdu* (plná čára) – *Řekla mu o otci pravdu* (přerušovaná čára)

Z hlediska morfemické realizace bývá téma v konstrukcích s rozpadem tématu a dikta vyjádřeno předložkovou skupinou *o+Loc* (3a), *na+Akuz* (3b) a *k+Dat* (3c). Diktum bývá realizováno závislou predikací (4a), substantivem (4b) nebo pronominem (4c) a přímou řečí (4d).

(3a) Divadelní kritici, studenti i herci si myslí **o přehlídce** činoherních divadel, že je velmi přínosná ... (SYN2009pub)

(3a) Divadelní kritici, studenti i herci si myslí, že přehlídka činoherních divadel je velmi přínosná ...

(3b) Orientační dechová zkouška prozradila **na mladíka**, že před spanilou jízdou požil alkohol. (SYN2009pub)

(3b') Orientační dechová zkouška prozradila, že mladík před spanilou jízdou požil alkohol.

(3c) Trenér Richard Farda podotkl **k výsledkům** národního mužstva, že zatímco první mužstvo prohrálo ve Finsku i s Francií, na turnaji Izvestijí porazilo B mužstvo první výběr Švédů. (SYN2000)

(4a) Napoleon řekl o Italech, **že jsou nejzbabělejšími vojáky v celé Evropě!** (SYN2000)

(4b) Sousedé nedokážou říct o strojuvůdci křivé **slovo**. (SYN2009pub)

(4c) **Co** byste nám řekla o trendu pro letošní jaro a léto? (SYN2009pub)

(4d) „**Vidím v obrazech odraz Maruščiny duše,**” řekl o díle své kamarádky. (SYN2009pub)

Pro skutečnost, že situační participant „informace” tvoří jediný kompletní participant, svědčí koreferenční vztahy mezi tématem a diktem, které lze sledovat v případě, že je diktum vyjádřeno závislou predikací (3a), (3b) a (3c). Z hlediska koreference pak téma v těchto konstrukcích představuje antecedent, ke kterému anaforicky odkazuje koreferující výraz, příp. více výrazů, obsažený v závislé predikaci (Hajičová et al. 1985, 1986, 1987):

(5) Svatý Ondřej kdysi řekl **o kříži** z Golgoty, že je ozdoben údy Krista Ježíše jako perlami. (SYN2000)

Koreferujícím výrazem obsaženým v závislé obsahové klauzi bývá nejčastěji zájmeno, a to i v nulové podobě (5). Jeho povrchová syntaktická pozice není omezena jen na pozici subjektu závislé klauze, jakkoli se jedná o případ nejčastější, srov. výše uvedený příklad (4a) či (5) oproti příkladům (6a), (6b) a (6c):

(6a) Je nepřesné říci o **Marxovi**, že technický pokrok znamená podle **něj** vždy úsporu práce. (SYN2005)

(6b) Potěšil mě dopis známé šéfredaktorky, která **o knížce** řekla, že **ji** napsalo mé srdce ... (SYN2009pub)

(6c) Soudní znalci **o něm** později řekli, že jsou u **něj** patrný projevy anomálně vyvinuté osobnosti – trvalé duševní poruchy zvané psychopatie. (SYN2006pub)

V některých případech však mezi antecedentem a koreferujícím členem explicitní anaforický vztah chybí: v takových případech bývá vztah mezi tématem a koreferujícím výrazem, příp. více výrazy, založen na nej-různějších sémantických vztazích (7a), (7b), (7c), též (4d)²⁴:

(7a) Řekla **o ní**, že **podobný talent** se rodí jednou za deset let ... (SYN-2006pub)

(7b) A Šaron **o Arafátovi** řekl, že tomuto „**králi teroristů a vrahů**“ nikdy nepodá ruku. (SYN2006pub)

(7c) S poukazem na přiznání Boba Livingstona k **nevěře** nicméně poznal, že prezidentovy **vztahy s jinými ženami** nejsou důvodem k sesazení, ale k rozvodu. (SYN2006pub).

Příklady typu (7) dokládají, že konstrukce s rozpadem tématu a dikta nelze pokládat za synonymní s konstrukcemi bez rozpadu tématu a dikta. Např. příklady (8a) a (8b) představují parafráze konstrukce s rozpadem tématu a dikta uvedené v příkladu (7b); konstrukce s rozpadem tématu a dikta v (7b) oproti konstrukci bez rozpadu tématu a dikta z příkladu (8a) obsahuje navíc informaci o Šaronově charakteristice Arafáta, zatímco z příkladu (8b) bez znalosti obsahu jednoznačně nevyplývá, že „králem teroristů a vrahů“ je míněn právě Arafát:

(8a) A Šaron řekl, že Arafátovi nikdy nepodá ruku.

(8b) A Šaron řekl, že tomuto „králi teroristů a vrahů“ nikdy nepodá ruku.

Vzhledem k uvedeným skutečnostem chápeme verba dicendi a cogitandi vytvářející konstrukce s rozpadem tématu a dikta jako dvě rozdílné lexikální jednotky: jedné odpovídá konstrukce bez rozpadu a druhé konstrukce s rozpadem tématu a dikta. Analogicky postupujeme u sloves percipiendi, pro které vyčleňujeme dva rozdílné valenční rámce zachycující konstrukci s je-

²⁴ K textové koreferenci viz Nedoluzhko 2011.

diným a se dvěma valenčními doplněními odpovídajícími situačnímu participantu "podnět".

Za nepříznačový člen uvedené alternace pak považujeme lexikální jednotky, v jejichž valenčním rámci je participantu „informace” přiřazeno jediné valenční doplnění (9a), zatímco jako člen příznačový chápeme lexikální jednotku, v níž daný participant koresponduje se dvěma valenčními doplněními, příklad (5) zde zopakovaný jako (9b).

(9a) Svatý Ondřej kdysi řekl, že kříž z Golgoty je ozdoben údy Krista Ježíše jako perlami.

(9b) Svatý Ondřej kdysi řekl **o kříži** z Golgoty, že je ozdoben údy Krista Ježíše jako perlami. (SYN2000)

5. Reprezentace lexikalizovaných alternací ve valenčním slovníku

Změny ve valenční struktuře sloves spojené s lexikalizovanými alternacemi jsou natolik různorodé, že jejich vyčerpávající popis pomocí formálních syntaktických pravidel by nebyl ekonomický; vyžadoval by totiž velké množství detailních pravidel, jejichž uplatnění by se v mnohých případech omezovalo na malé skupiny sloves. Proto se jako vhodnější řešení jeví zachycování valenčních charakteristik členů lexikalizovaných alternací pomocí samostatných valenčních rámců (každá lexikální jednotka je reprezentována vlastním valenčním rámcem). Vzájemný vztah mezi zasaženými lexikálními jednotkami je vyznačen ve slovníkovém hesle pomocí zvláštních atributů (-conv, -multiple a -split). V pravidlové části slovníku jsou pak uložena lexikální pravidla popisující změny v mapování situačních participantů a valenčních doplnění, tedy pravidla popisující změny ve vzájemné korespondenci jednotlivých situačních participantů a valenčních doplnění.

Pro ilustraci uveďme například sloveso *znít*, které podléhá lexikálně sémantické konverzi typu „nositel děje” – „lokace”, viz příklady (1a)–(1b):

(1a) *V sále*_{Lokace-LOC-Adv} *zní sborový zpěv*_{Nositel-děje-ACT-Subj}

(1b) *Sál*_{Lokace-ACT-Subj} *zní sborovým zpěvem*_{Nositel-děje-PAT-Adv}

Této alternaci odpovídají v **datové komponentě slovníku** dvě lexikální jednotky, viz Obr. 6. Každá z nich je charakterizovaná vlastním valenčním

rámcem, navzájem jsou propojeny pomocí atributu -conv. Daný atribut specifikuje typ lexikalizované alternace, zde se jedná o lexikálně sémantickou konverzi. Hodnoty tohoto atributu udávají konkrétní typ alternace (zde bear-loc pro alternaci „nositel děje” – „lokace”).

- **lemma:** *znít*^{impf}
- **gloss:** *vydávat zvuk*
- **frame:** ACT₁^{obl} LOC^{typ}
- **example:** *v sále zněla hudba*
- **conv:** bear-loc

- **lemma:** *znít*^{impf}
- **gloss:** *být naplněn zvukem*
- **frame:** ACT₁^{obl} PAT₇^{obl}
- **example:** *sál zněl hudbou*
- **conv:** bear-loc

Obr. 6. Lexikální jednotky odpovídající lexikálně sémantické konverzi typu „nositel děje” – „lokace” pro sloveso *znít*

Pravidlová komponenta slovníku²⁵ obsahuje obecná pravidla zachycující změny v usouvztažnění situačních participantů a valenčních doplnění. Tato pravidla slouží k interpretaci vztahů mezi příbuznými lexikálními jednotkami, které charakterizuje významová blízkost, avšak odlišná syntaktická strukturace. Např. v případě alternace „nositel děje” – „lokace” má takové pravidlo následující formu (Tabulka):

Situační participanty	'Nositel děje'	'Lokace'
Valenční rámec (i)	ACT	LOC
Valenční rámec (ii)	PAT	ACT

Tabulka. Korepondence situačních participantů a valenčních doplnění pro sloveso *znít*

²⁵ Pravidlová komponenta valenčního slovníku představuje tu část gramatiky, která bezprostředně souvisí s valencí sloves. K pravidlům v pravidlové komponentě viz (Kettnerová et al. 2012).

Nekonverzní lexikalizované alternace (tj. dvojí strukturní vyjádření téhož situačního participantu (odd. 3) a strukturní rozpad situačního participantu (odd. 4)) lze zachytit obdobně, tedy v datové části jako dvě lexikální jednotky spojené určitým typem alternace (s atributy -multiple a -split); pravidlová komponenta opět obsahuje obecná pravidla popisující změny v korespondenci situačních participantů a jednotlivých valenčních doplnění.

Literatura

- ANDERSON S. R., 1971, On the Role of Deep Structure in Semantic Interpretation, *Foundations of Language* 7, s. 387–396.
- APRESJAN J. D., 1992, *Lexical Semantics: User's Guide to Contemporary Russian Vocabulary*, Ann Arbor, MI: Karoma.
- APRESJAN J. D ET AL., 2010, *Teoretičeskije problemy ruskogo sintaksisa: vzaimodejstvije grammatiki i slovarja*, Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
- BENEŠOVÁ V., 2004, *Delimitace lexii českých sloves z hlediska jejich syntaktických vlastností* (diplomová práce), FF UK, Praha.
- DANEŠ F., 1985, *Věta a text*, Praha: Academia.
- DANEŠ F., GREPL M., HLAVSA Z., 1987, *Mluvnice češtiny 3*, Praha: Academia.
- DOWTY D., 1991, Thematic Proto-Roles and Argument Selection, *Language* 67, s. 547–619.
- DOWTY D., 2000, 'The Garden Swarms with Bees' and the Fallacy of 'Argument Alternation', In: Yael R., Leacock C. (eds.), *Polysemy: Theoretical and Computational Approaches*, Oxford: Oxford University Press, s. 111–128.
- FILLMORE CH., 1968, The Case for Case, In: E. Bach, R. T. Harms (eds.), *Universals in Linguistic Theory*, New York: Holt, Rinehart and Winston, s. 1–88.
- FRIED M., 2000, A frame-based approach to case alternations: the *swarm*-class verbs in Czech, *Cognitive Linguistics* 16, s. 475–512.
- GREPL K., KARLÍK P., 1998, *Skladba češtiny*, Olomouc: Votobia.
- GRUBER J. S., 2003, Thematic Relations in Syntax, In: M. Baltin, Ch. Collins (eds.), *The Handbook of Contemporary Syntactic Theory*, Oxford: Blackwell Publishing, s. 257–298.
- HAIČOVÁ E., PANEVOVÁ J., SGALL P., 1985, Coreference in the grammar and in the text: Part I. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 44, s. 3–22.
- HAIČOVÁ E., PANEVOVÁ J., SGALL P., 1986, Coreference in the grammar and in the text: Part II *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 46, s. 1–11.
- HAIČOVÁ E., PANEVOVÁ J., SGALL P., 1987, Coreference in the grammar and in the text: Part III *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 48, s. 3–12.

- HIRSCHOVÁ M., 1977, Vzájemné vztahy předpon a předložek ve vazbách s prostorovým významem (na materiálu českého jazyka), *Slovo a slovesnost* 38, s. 103–111.
- HIRSCHOVÁ M., 1988, *Česká verba dicendi v performativním užití*, Olomouc: Univerzita Palackého.
- JACKENDOFF R. S., 1990, *Semantic Structures*, Cambridge: MIT Press.
- KETTNEROVÁ V., 2009, Konstrukce s rozpadem tématu a dikta v češtině, *Slovo a slovesnost* 70, s. 163–174.
- KETTNEROVÁ V., 2011, Lokativní sémantická diateze v češtině, *Slovo a slovesnost* 72, 2, s. 83–101.
- KETTNEROVÁ V., 2012, *Lexikálně-sémantické konverze ve valenčním lexikonu (disertační práce)*, Praha: Univerzita Karlova.
- KETTNEROVÁ V., LOPATKOVÁ M., 2010, The Representation of Diatheses in the Valency Lexicon of Czech Verbs, In: H. Loftsson, E. Rögnvaldsson, S. Helgadóttir (eds.), *Proceedings of the 7th International Conference on Advances in Natural Language (IceTAL 2010)*, Berlin–Heidelberg: Springer, s. 185–196.
- KETTNEROVÁ V., LOPATKOVÁ M., BEJČEK E., 2012, The Syntax-Semantics Interface of Czech Verbs in the Valency Lexicon, In: R. V. Fjeld, J. M. Torjusen (eds.), *Proceedings of the 15 EURALEX International Congress*, Oslo: University of Oslo, s. 434–443.
- KONEČNÁ D., 1966, K otázce druhů objektu podle významu, *Slavica Pragensia* 8, s. 311–316.
- KOVÁČOVÁ K., 2005, *Konverzivnost jako systémový vztah (disertační práce)*, Praha: Univerzita Karlova.
- LEVIN B., 1993, *English Verb Classes and Alternations. A Preliminary Investigation*, Chicago–London: The University of Chicago Press.
- LEVIN B., RAPPAPORT HOVAV M., 2005, *Argument Realization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- LOPATKOVÁ M., PANEVOVÁ J., 2007, Valence vybraných sloves pohybu v češtině, In: *Zbornik Matice srpske za slavistiku, broj 71–72*, Novi Sad: Matice srpska, s. 101–115.
- LOPATKOVÁ M., ŽABOKRTSKÝ Z., KETTNEROVÁ V., 2008, *Valenční slovník českých sloves*, Praha: Karolinum.
- MELČUK I. A., 1998, *Dependency syntax: Theory and Practice*, State University of New York Press.
- MELČUK I. A., 2004, Actants in Semantics and Syntax I. Actants in Semantics, *Linguistics* 42, 1, s. 274–291.
- NEDOLUZO A., 2011, *Rozšířená textová koreference a asociační anafora. Koncepce anotace českých dat v Pražském závislostním korpusu*, Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- PANEVOVÁ J., 1980, *Formy a funkce ve stavbě české věty*, Praha: Academia.

- PANEVOVÁ J., 1994, Valency Frames and the Meaning of the Sentence, In: P. A. Luelsdorff (ed.), *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 23–243.
- PANEVOVÁ J., 2008, České konstrukce tzv. slovanského akuzativu s infinitivem, *Slovo a slovesnost* 69, s. 163–175.
- PINKER S., 1989, *Learnability and Cognition. The Acquisition of Argument Structure*, Cambridge, Massachusetts–London, England: The MIT Press.
- PIŘHA P., 1992, *Posesivní vztah v češtině*, Praha: AVED.
- RAPPAPORT HOVAV M., LEVIN B., 1988, What to Do with θ Roles?, In: W. Wilkins (ed.), *Syntax and Semantics. Volume 21: Thematic Relations*, San Diego: Academic Press, s. 7–36.
- RAZÍMOVÁ M., 2004, *Funkce adverbálního dativu v hloubkové a povrchové stavbě české věty (diplomová práce)*, Praha: Univerzita Karlova.
- SGALL P., HAJIČOVÁ E., PANEVOVÁ J., 1986, *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*, Reidel: Dordrecht.
- SKWARSKA K., 2011, Semantičeskije diatezy v češskom jazyke v sopostavlenii s ruskim i polskim jazykami, In: *Gramatika a leksika u slovenskim jezicima*, Novyj Sad–Beograd, s. 225–239.
- ŠTÍCHA F., 1984, *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*, Praha: Univerzita Karlova.
- USPENSKIJ V. A., 1977, K ponjatiju diatezy, In: V. S. Chrakovskij (ed.), *Problemy lingvističeskoy tipologii i struktury jazyka*, Leningrad: Nauka, s. 65–84.

Lexicalized Alternations in Czech

(s u m m a r y)

In this paper, we study specific relations between uses of the same verb lexeme that stem from changes in the linking of situational participants, valency complementations and surface syntactic positions – we refer to them as alternations. The focus is on the types that are expressed by lexical-semantic means and result in changes in valency frames of verbs. Lexicalized alternations can be exemplified by the well-known pair *naložit seno na vůz – naložit vůz senem* ‘to load hay on the truck – to load the truck with hay’.

We present and analyze three basic types of lexicalized alternations in Czech. They may be characterized as either conversive, or non-conversive. The conversive lexicalized alternations represent central ones in the language system and are here referred to as (i) the lexical-semantic conversions (e.g., the locative alternation, the Bearer-Location alternation, Material-Product alternation, spread alternation etc.). On the other hand, the non-conversive alternations are rather peripheral; we can in-

roduce/mention? esp. (ii) different structural expressions of a single situational participant (e.g., *vyjít na kopec* – *vyjít kopec* ‘climb up the hill – climb the hill’) and (iii) the structural splitting of a situational participant (e.g., theme-dictum splitting for Czech verbs of communication and mental action).

Furthermore, we propose a formal framework that allows us to represent different types of lexicalized alternations in the valency lexicon of Czech verbs, VALLEX. For this purpose, the lexicon is divided into the data component and the rule component. In the data part, each lexical unit of a given lexeme is characterized (primarily) by its valency frame; moreover, a list of applicable lexical alternations is attached to it. Presented in the rule part are general lexical rules specifying changes in the linking of situational participants and valency complementations typical of individual lexicalized alternations.